

Dirk Monshouwer (1947-2000)

Exeget, bijbels theoloog, liturgist

J.P. Boendermaker

Dirk Monshouwer overleed op 9 oktober, Grote Verzoendag 2000. Veel te vroeg naar menselijke maatstaf, maar hij heeft ons opmerkelijk veel nagelaten op twee gebieden die voor hem diep verstrengeld waren: de bijbelse exegeze en theologie enerzijds en de liturgie anderzijds. En als derde veld de praktijk, waarvan dat alles in dienst stond en staat.

Een kenmerkende uitspraak van hem was: “Het lijkt streng gezegd, maar deze eis stel ik toch wel aan mijzelf: wat ik wetenschappelijk doe, moet ik ook aan de gemeente kunnen vertellen en wat ik niet aan de gemeente kan vertellen deugt wetenschappelijk niet. De gemeente heeft recht op ‘eerlijke voorlichting’, met minder kan zij niet toe, anders kan zij de tegenkrachten niet weerstaan.”

Dirk promoveerde bij Ben Hemelsoet, beiden namen daarbij een risico, want het Evangelie van Marcus “rondlezen” en dat tegen de achtergrond van de drie of drie en een halfjarige thoralezing als waarschijnlijke, maar ook altijd hypothetische mogelijkheid was het betreden van onbekend terrein, waar men vrijwel alleen in Engeland enige, maar ook omstreden, expertise in had (Guilding, Goulder).

Wat dreef hen beiden en Dirk daarna heel consequent? De zekerheid, dat een bijbelse theologie, de bezinning dus op de zeggingskracht van de Schrift, doordrenkt moet zijn van het besef, dat de Schriften bedoeld zijn om voorgelezen, geciteerd te worden in een samenkomst die een eredienselijk karakter draagt en naar vorm en inhoud op zijn minst mede daardoor bepaald zijn. Weten we dat? De eerste eeuwen leveren wel allerlei fragmentarische en diverse gegevens op, maar niet zodanig, dat dat met zekerheid gezegd kan worden. Dan moet, zoals zo vaak in de wetenschap, uitgegaan worden van wat het meest waarschijnlijk is. En die vormgeving met het oog op de liturgie heeft inderdaad een zo grote waarschijnlijkheid, dat het onwetenschappelijk geacht moet worden daar – zoals maar al te lang en dikwijls gebeurd is – niet mee te rekenen.

De vroege gemeenschap van in eerste instantie voornamelijk joodse aanhangers van de zekerheid, dat in de Nazarener de verwachte Messias verschenen was en voor zijn volk en de gojim door alle diepte van het menszijn was heengegaan, had maar één bijbel: de hebreeuwse bijbel of de Septuagint en waarom zou ze zich niet houden aan de wijze van lezen die ze uit de synagoge kende?

Welke wijze van lezen? Daar begint al een moeilijkheid, waar Monshouwer al in zijn dissertatie op ingaat. Zeker is in elk geval één ding: men volgde de

feestkalender. Maar daarnaast? Het huidige ‘babylonische’ leesrooster van de synagoge is eenjarig, maar er is lange tijd ook driejarig of drie en een halfjarig gelezen en het eigenaardige is, dat in een dergelijke leesorde de grote feesten ongeveer op hun plaats vallen, zodat men niet teveel hoefde te verschuiven om de feestlezingen te laten klinken. Monshouwer vat dit zo samen:

De Torah is weliswaar (waarschijnlijk) geredigeerd met het oog op een lectuur in drie jaren, maar de redacteurs hebben tegelijk de feesten niet uit het oog verloren. Daardoor was het mogelijk, dat de driejarige cyclus zich op sommige plaatsen nog eeuwenlang handhaafde, ondanks de druk van een eenjarig vierrithme. Daardoor was het de evangelist ook mogelijk zijn verhaal te oriënteren aan het Paasfeest te Jeruzalem en tegelijk de Schrift zoals die op vele plaatsen werd gelezen, voortdurend in het gehoor te hebben.¹

Reeds in zijn dissertatie gaf hij de gehele discussie, ook onder de joodse kenners van deze materie (Büchler, Mann etc.) helder weer, en in zijn laatste boek, straks gelukkig in het Engels beschikbaar,² gaat hij nog dieper op deze materie in met nog meer gegevens en aanwijzingen en tevens met nog meer nadruk op de onmogelijkheid hier van één systeem uit te gaan; er moet variatie geweest zijn, alleen al door de grote afstanden en door zaken als kalenderproblemen. Niettemin: uit al deze gegevens is naar zijn overtuiging een duidelijke lectionaire en met de feesten verbonden grondvorm af te leiden die niet zonder invloed gebleven kan zijn op de gemeente, die zich immers niet van deze basis wilde losmaken.

En dat leidt dan steeds weer tot de vraag die hij zich nu als Nieuw-Testamenticus wilde stellen: Zou een evangelie als dat van Marcus niet sporen kunnen vertonen van een aanleunen tegen deze lees- en viergewoonten? In zijn laatste boek betreft hij ook de andere evangeliën er nog nadrukkelijker bij en dat leidt tot een verrassende theorie over de onderliggende relatie der vier evangeliën.

Bovendien is hij er mijns inziens in geslaagd de terecht bekritiseerde, maar toch niet te onderschatten theorie van Guilding over het vierde evangelie zo bij te stellen, dat het een veel aannemelijker beeld oplevert. Dat het Evangelie van Johannes alleen begrepen kan worden als een evangelie van en rondom de joodse feesten, inclusief Chanukka (het ‘Vernieuwingsfeest’, Joh. 10,22v) staat te lezen in het boek dat op naam van ons beiden verscheen, maar waarin hij met name dat element naar voren heeft gebracht.³

Goed, het wordt altijd een reconstructie van wat kan geweest zijn: maar waarom zoiets niet proberen en zien wat het oplevert? Het is een methode die als elke wetenschappelijk verantwoorde hypothese allicht aanvechtbaar, maar soms de enige mogelijkheid is. En zolang men er maar niet axiomatisch en

¹ D. MONSHOUWER: *Markus en drie jaar Torah* (Kampen 1989) 21.

² D. MONSHOUWER: *The gospels and Jewish worship* (Leuven 2001) (in bewerking).

³ J.P. BOENDERMAKER & D. MONSHOUWER: *Johannes. De evangelist van de feesten* (Zoetermeer 1993).

ideologisch op gaat stáán, kan en zal het een waardevolle bijdrage vormen aan de beeldvorming over een tijd die zo beslissend was voor de wording van het christendom. Sterker nog: een verwaarlozen van deze mogelijkheid verliest uit het oog, hoe important en beslissend het liturgisch gebruik was en is voor de vormgeving van de teksten en het verstaan ervan.

Rouwhorst heeft in zijn oratie, waarin hij met betrekking tot de ontwikkeling van de eucharistie laat zien dat een onderscheid tussen wekelijkse vieringen naar het model van de sabbathsmaltingen en de paasviering veel problemen kan oplossen, ook aangetoond hoe belangrijk dergelijk interdisciplinair onderzoek kan zijn. Hij wijst op de moeilijkheid van “de grensafbakening tussen een aantal disciplines die alle de neiging hebben om het onderwerp elk uitsluitend en alleen vanuit hun eigen optiek te belichten”.⁴

Leviticus

In 1997 publiceerde Monshouwer een boek dat te vroeg kwam, het had eigenlijk midden in de laatste discussie over de *verzoening* moeten uitkomen. Want daarover gaat dit boek dat deze wonderlijke en veelgemeden boekrol recht tracht te doen, en dat is ontstaan uit de praktijk van de prediking in de toenmalige driejarige Torahdiscipline en zijn leerhuis in eigen gemeente en in de Dom.⁵

Het boek heet *Het hart van de Torah*, en laat zien dat het hart van de Torah de verzoening is, niet als een abstract begrip, maar als daad, bezigheid, bewerking en werking en zo in dit boek functioneert. Wie dat niet geheel en al kent en laat gelden, zit bij het doorgronden van hoe verzoening ‘werkt’ in het Nieuwe Testament zonder houvast, met alle gevolgen vandien.

Weer laat hij hier zien, dat de liturgie en het ritueel, de dienst van woorden en tekenen hier het wezen en de gestalte bepaalt. Zonder dat besef raakt de dogmatiek wortelloos aan het zwerven in de ruimte van de theorie en de abstractie, en blijft elk spreken over het verzoenend bloed afstotend want niet landend in het aards, maar ondoorgrondelijk geheim van het ‘nieuwe verbond in mijn bloed’.

Het levert sterke zinnen op die verder kunnen helpen in deze moeilijke materie, zoals:

Verzoenen is bedekken (*kippeer*), maar niet in de zin van ‘zand erover’. Wel in de zin van kunnen leven met onoplosbare conflicten zonder dat je daar dagelijks aan kapot gaat. – Het probleem van verzoening en navolging blijft. De geweldige spanning tussen vergeven en vergeten blijft, wordt er zelfs nog groter van. Want bijbels gesproken is vergeten verboden. Gedenken, dat is wat een mens zal doen. Zonder de voorgegeven rituelen van verzoening zou geen mens zelfs maar

⁴ G.A.M. ROUWHORST: *De viering van de eucharistie in de vroege kerk* (Utrecht 1992) 4.

⁵ D. MONSHOUWER: *Het hart van de Torah. In het leerhuis Leviticus* (Kampen 1997).

toekomen aan deze vragen. Dan bleef ieder meteen steken in bloedwraak en vergelding, en dan zou er ook voor de Heer niets anders op zitten dan daar duchtig aan mee te doen. De Torah verkondigt als Evangelie dat Hij de vicieuze cirkel van schuld en boete openbreekt. Hij doorbreekt de kringloop van zonde en dood door middel van een onschuldig slachtoffer. – Als het nodig is, gaat de AANWEZIGE zelf de weg van toenadering die Hij zijn gemeente – zijn kind(eren) – voorschrijft om de vrede te herstellen en verzoening te doen.

Zulke zinnen zijn maar fragmenten die de grote lijn van dit belangrijke boek geen recht doen, maar wel laten zien, hoe hier grote woorden heel zorgvuldig gespeld en geproefd worden. Velen hebben het bevrijdende van deze manier van luisteren en wegen ervaren.

In dit boek vinden wij ook heel duidelijke uitspraken over de relatie Israel-kerk. Gezien de thema's die in het bovenstaande aan de orde kwamen kon het niet anders, of ook deze relatie speelde in zijn werk voortdurend mee, en ook hier met alle aandacht voor feest en liturgie en in dat kader bijvoorbeeld ook speciaal voor de relatie tussen Pesach en Loofhutten, het "paasfeest in de herfst", zie bijvoorbeeld zijn artikel in de feestbundel voor Ben Hemelsoet, 'Broederschap in de loofhut'.⁶ Daarin komen weer exegese en liturgie bijeen, omdat hij in Lukas 12 en 13 een duidelijk verband ziet met het Loofhuttenfeest.

De Praktijk

Dit alles vormde uiteindelijk, niet alleen, maar ook de achtergrond en de theoretische basis van wat een grote invloed zou gaan uitoefenen op de viering van de liturgie in brede kerkelijke kring. Reeds tijdens zijn studietijd had hij kennis gemaakt – in de Matinen in Amsterdam – met pogingen om de liturgie te vieren 'aan de hand van Mozes', zoals de uitgave van de Van der Leeuwstichting zou luiden die daaruit ontstond. Maar pas toen Lammens' rapport over de jaarorde door de Raad van Kerken werd overgenomen, kwam de mogelijkheid in zicht om in de tweede door hem voorgestelde cyclus van drie jaren – de eerste volgde het lectionarium '69 – de vijf boeken van Mozes te lezen naast het klassieke evangelie-rooster. De samenstelling van dat rooster voor de zondagen en het feestjaar werd aan Dirk Monshouwer toevertrouwd, een taak die hij jarenlang waarnam, vervolgens ook in samenwerking met de Nederlandse Zondagschool Vereniging die tot dan toe een eigen spoor had getrokken, wat tot de nodige verwarring in het protestantse kamp geleid had...

Zo werd er tot in de liturgische praktijk iets gerealiseerd van wat Monshouwer aan verbanden had gesuggereerd, in combinatie met de bijbelstudie in het leerhuis, zoals dat door hemzelf en ook anderen steevast gepraktiseerd werd. Dat die bijeenhoren, drukte hij een keer zo uit: "Vierhuis en leerhuis hebben

⁶ D. AKERBOOM c.a. (red.): *Broeder Jehosjoea, Opstellen voor Ben Hemelsoet* (Kampen 1994) 243v.

dezelfde ingang.” En inderdaad kwamen op deze wijze allerlei onvermoede verbanden aan het licht, zoals de dwarsverbindingen tussen de Jozefverhalen in Genesis en het Jozefverhaal in het Evangelie van Mattheus.

Het leidde ook tot vele publicaties op het grensvlak van liturgische en leespraktijk en liturgiewetenschap en exegese. Men zie daarvoor de lange lijst van publicaties in het boek dat posthuum met opstellen voor en ook enkele van hem verscheen : *Liturgisch centrum. Taal in Schrift en eredienst* (Hilversum 2001).

Vertaling

Het woord ‘taal’ in de titel van dit boek met opstellen van tal van vrienden en collega’s duidt al op een veld van aandacht dat kenmerkend was voor Dirk Monshouwer: een betrouwbare en eerlijke bijbelvertaling in goed Nederlands. In zijn laatste jaren heeft hij zich daar intensief mee beziggehouden binnen en buiten het podium dat hij onder andere zelf daarvoor geschapen had: het tijdschrift voor bijbelse theologie *Interpretatie*.

Dat daarbij de proeven, die als voorboden van het werk aan een nieuwe bijbelvertaling verschenen, het vaak moesten ontgelden ligt in de lijn der verwachting en men moet hopen, dat men er alsnog naar luistert. Het zijn nooit zomaar wat opmerkingen, maar zeer doordachte exegetische overwegingen, voortkomend uit de zorg, dat een vertaling tot conclusies kan leiden die door de grondtekst niet zo bedoeld zijn. Men leze en herleze bijvoorbeeld het in april 2000 – achteraf het begin van zijn laatste maanden, maar dat wisten we toen nog niet – verschenen artikel ‘Opstaan uit de doden’. Ik citeer zijn vragen in de kantlijn die al een antwoord suggereren:

Ook een verkeerde vertaling kan soms helpen om te verstaan wat de betekenis is van wat er wél staat. Waarom spreekt de bijbel altijd over ‘opstaan uit de doden’ en nooit van ‘opstaan uit de dood’? Of maakt dat geen verschil?

Als de NBV Hand. 4,2 vertaalt met “de opstanding uit de dood verkondigen op grond van wat er met Jezus is gebeurd”, reageert Monshouwer:

Zo vraagt men om mocilijkheden, want wat er precies met Jezus was gebeurd, dat is niet zo eenvoudig vast te stellen. Maar moet dat dan? Is het voor het geloof niet voldoende dat de hoop voor ons allen niet met Hem de bodem is ingeslagen, doch dat veeleer in Hem de hoop op leven is gewekt, en nu op nieuw, eeuwig, echt leven.

Het is een zin die voor ons na oktober 2000 ver is uitgestegen boven het peil van een discussiebijdrage, een teken van hoop van achter de grens vandaan, waar wij hem moesten achterlaten. Wij gedenken hem dankbaar als iemand die ons op het spoor van een omvattende visie heeft gezet; dat dat niet teloor gaat,

maar ook verder de discussie, het onderzoek en de liturgische praktijk zal blijven beïnvloeden is onze hoop en verwachting.

Prof. Dr. J.P. Boendermaker is emeritus-hoogleraar in de liturgie aan de Universiteit van Amsterdam en emeritus-hoogleraar in Lutheranisme en liturgie aan het Evangelisch-Luthers Seminarium. Correspondentie-adres: Van Kretschmar van Veenlaan 41, 1222 LW Hilversum.